

SULYOK KATALIN
adjunktus (ELTE ÁJK)

A KLÍMAPEREK KIHÍVÁSAI ÉS SIKEREI – AZ URGENDA-ÍTÉLET TANULSÁGAI

1. ÁTTEKINTÉS

A Hoge Raad, a holland legfelsőbb bíróság (Legfelsőbb Bíróság) 2019 decemberében mérföldkőnek számító ítéletet hozott az Urgenda Alapítvány és 668 holland magánszemély által indított stratégiai jellegű ún. klímaperben. Az ítélet szerint a holland kormány köteles arra, hogy 2020 végéig minimum 25%-kal csökkentse üvegházgáz- (ÜHG-) kibocsátását az 1990. évi kibocsátáshoz képest.

A döntés kétségtől nagy horderejű az európai bíróságok gyakorlatában, ám nem előzmények nélküli. Tágabb értelemben véve már közel egy évtizede nő a hasonló klímaperetek száma szerte a világban,¹ és szűkebb értelemben a szóban forgó eljárásban is öt évvel korábban született az elsőfokú ítélet, amely szintén helyt adott a felperesek kereseti kérelmének. A klímaperetek egy heterogén gyűjtőfogalom, amely változatos jogalapon indított, akár nemzeti, akár nemzetközi fórumok előtt zajló peres eljárásokat jelöl, amelyek egyrészt a hiányzó, illetve nem kellőképpen ambiciózus kibocsátáscsökkentési intézkedések meghozatalát kívánják kikényszeríteni a jogalkotótól, másrészt a klímaváltozás okozta károkért való felelősség megállapítását célozzák.² Legtágabb értelemben továbbá klímapernek tekinthető minden olyan jogi eljárás, amely a klímaváltozás hatásaihoz kapcsolódik. E körben a keresetek tipikusan e hatások hatásvizsgálati, illetve engedélyezési eljárásokban való megfelelő figyelembevételét kívánják elérni bírói úton.³

A klímaperetek kezdetben tipikusan állami szervek ellen irányultak, az utóbbi időben azonban egyre gyakoribbak a nagy károsanyag-kibocsátó vállalatok ellen indított eljárások. Így például Massachusetts 2019 végén fogyasztóvédelmi jogalapon indított eljárást az Exxon Mobile olajtársaság ellen, amiért az évtizedeken át szisztematikusan megtevesztette befektetőit és fogyasztóit a klímaváltozással kapcsolatosan.⁴ Miközben a vállalat már a '70-es évek óta kiterjedt „in-house” kutatásokat folytatott a klímaváltozás okairól és várható hatásairól a cégvezetők tájékoztatása érdekében, addig a befektetők felé folyamatosan alulértékelték a klímaváltozás okozta üzletági kockázatokat, és a fogyasztók felé is azt kommunikálta, hogy okozati szerepük a kibocsátások terén elhanyagolható.⁵ Mindezzel az állami hatóságok szerint a vállalat megsértette Massachusetts állam fogyasztóvédelmi törvényét.

A klímaperetek jogi szempontból igen különböző eljárásaiban azonban közös vonást képez néhány strukturális nehézség, amelyek abból fakadnak, hogy a klímaváltozás természettudományos kutatásainak legújabb eredményeit a bíróságoknak az évszázados, sok esetben merev jogi doktrínák keretei között kell értékelniük. Ez különösen azokon a pontokon okoz problémát, ahol a természettudomány és a jog felfogása egymásnak feszül. Ilyen például az okozatiság megállapítása és a bizonyítási eljárás, mivel e két tudományterület más fogalmakat használ és más elvárásokat támaszt e kérdésekben. Jogi értelemben oka-e a globális klímaváltozásnak egy világszinten relatíve kis kibocsátással bíró ország? Ha igen, milyen mértékben? És mire kötelezhető, ha a fenti kérdésekre igennel felel a bíróság? A holland Legfelsőbb Bíróság e kérdésekre is kitér Urgenda-ítéletében, ezért a döntés fontos precedens lehet más országok bíróságai számára is a saját jogrendszerükben felmerülő, hasonló dogmatikai kérdések megválaszolása során.

A jelen tanulmány először ismerteti a klímaperetek fogalmát és típusait, kitérve e pertípus történetére, bemutatva, hogy a kezdeti kudarcok után az utóbbi években egyre többször zárulnak ezen eljárások a felperes győzelmével. Majd e pertípus dogmatikai nehézségeit tárgyalja, különösen az okozati követelmény meghatározása és az okozati kapcsolat bizonyítása tekintetében. E körben érinti a többek közös károkozása esetén szükséges kármegosztás kérdését is. Ezt követően a tanulmány bemutatja az Urgenda-ügyben született bírósági határozatokat, a kérelem ténybeli és jogi alapjait, a bírói érvelés legfontosabb megállapításait.

2. A KLÍMAPEREK RÖVID TÖRTÉNETE

A klímaperetek kezdetben pusztán szakirodalmi lehetőségként merültek fel, az első kereseteket pedig zömében érdemi vizsgálat nélkül utasították el a bíróságok. Az első átütő siker a *Massachusetts v. Environmental Protection Agency* ügyben érkezett el 2007-ben, amelyben az Egyesült Államok Legfelső Bírósága elmarasztalta a szövetségi kormányt az ÜHG-kibocsátás szabályozásának megtagadása miatt.⁶ Az ügy felperese Massachusetts állam volt, amely a tengerszint-emelkedés hatására víz alá kerülő parti területeinek elvesztése okán indított eljárást a szövetségi kormányzat mulasz-

tása miatt. A kereseti kérelem a kormány döntése ellen irányult, amely kifejezetten megtagadott egy jogalkotási kezdeményezést a szövetségi levegőtisztasági törvény alapján, amely pedig jogkört biztosított volna a környezetvédelmi hatóság számára, hogy a „légszennyező” gázok kibocsátását szabályozza. A hatóság érvelése szerint a szén-dioxid nem minősült légszennyező gáznak, mert az nem veszélyes az emberi egészségre, lévén a légkör egyik természetes alkotóeleme. Ezért a hatóság nem látta szükségesnek, hogy az Egyesült Államok területén újonnan forgalomba helyezett személygépkocsik kipufogógázának szén-dioxid-kibocsátását szabályozza.

A kereset sikeréhez – a kipufogógázok ÜHG-tartalma és a parti területek víz alá kerülése közötti hosszú és bonyolult okozati lánc miatt – még a felperes jogi képviselője sem fűzött nagy reményeket. Igen nagy meglepetésre azonban a Supreme Court bírának többsége, egy szavazattal bár, de helyt adott, és kötelezte a Bush-kormányzatot megfelelő jogalkotási aktus elfogadására. A döntés által alkalmazott jogi kauzalitási elméletről bővebben a továbbiakban még lesz szó.

E ponton elegendő hangsúlyozni, hogy az Urgenda-ítélet az európai szinten a *Massachusetts v. EPA* döntéshez hasonló áttörést jelent. Ez az első olyan ítélet ugyanis, amelyben egy európai állam kormányát elmarasztalja saját legfelsőbb bírósága, és az önként vállalt kibocsátáscsökkentési tervekhez képest szigorúbb mitigációs lépésekre kötelezi.

Hangsúlyozandó, hogy a klímaperек nemzetközi bírói fórumok előtt még nem arattak hasonló sikereket. 2005-ben az arktiszi területeken élő inuitok szövetsége indított eljárást az Amerika-közi Emberi Jogi Bizottság előtt, amely az Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság eljárásának mintegy előszobája. A panaszosok állítása szerint az Amerikai Egyesült Államok nem tett semmit az ÜHG-kibocsátás csökkentése érdekében, amely globális felmelegedéshez vezetett, ennek folytán elvékonyodott a jégtakaró, ellehetetlenítve az inuitok hagyományos életmódját és megélhetését. A beadvány szerint mindezzel az Egyesült Államok megsértette az Emberi Jogok Amerikai Deklarációjában foglalt emberi jogokat.⁷ A Bizottság azonban nem találta a kérelmet befogadhatónak az okozati kapcsolat hiányára való hivatkozással.⁸

Ugyanakkor egy nemzetközi bíróság előtt zajló sikeres klímaper csupán idő kérdése, mivel az inuitok kérésére óta számos fórum előtt igyekeznek jogvédelmet nyerni a panaszosok. A tengerszint-emelkedés által leginkább veszélyeztetett szigetállamok egy csoportja például e tanulmány írásakor épp annak jogi lehetőségeit vizsgálja, hogy az ENSZ Közgyűlése előtt kezdeményezze a Nemzetközi Bíróság eljárását egy vonatkozó tanácsadó vélemény kiadására.⁹ A tanácsadó véleményben a Nemzetközi Bíróság absztrakt jelleggel értelmezi a nemzetközi jog általános szabályainak tartalmát, jelen esetben az államok kötelezettségeit a klímaváltozás elleni fellépés körében.¹⁰ A klímaváltozás nyomán fellépő tengerszint-emelkedés és az annak folytán beálló károk tekintetében az irányadó nemzetközi jogi norma a határon áterjedő környezeti károk megelőzésére vo-

natkozó nemzetközi szokásjogi kötelezettség.¹¹ Bár az ENSZ 2015-ben elfogadott Párizsi Megállapodása¹² elveti az egyezményben foglalt „veszteség és kár” koncepció¹³ kártérítési kötelezettségként való értelmezését, a szakirodalom egyértelműen akként foglal állást, hogy a nemzetközi szokásjog alapján felmerülhet ilyen kártérítési kötelezettség, amennyiben az állam megsérti a környezeti károkozás tilalmát.¹⁴

A környezeti károkozás szokásjogi tilalmának pontos tartalmát azonban nemzetközi bírói testület még nem értelmezte a klímaváltozás kontextusában. Így kérdéses többek között, hogy mi minősül elvárható gondosságnak a megelőzési kötelezettség tekintetében, mi a jogellenes magatartás jogkövetkezménye, illetve kártérítés megítélése esetén a számos ÜHG-forrás hozzájárulási arányát hogyan kell meghatározni. A Nemzetközi Bíróságon túl az ENSZ Tengerjogi Törvényszéke is rendelkezik tanácsadó vélemény kiadására vonatkozó jogkörrel. E bírói testület mandátuma alapján az államoknak az ENSZ Tengerjogi Egyezménye alatt fennálló klímaváltozással kapcsolatos kötelezettségeit értelmezhetné egy erre irányuló eljárás esetén.

Az államok klímaváltozással kapcsolatos nemzetközi jogi kötelezettségeinek pontos tartalma nemcsak a nemzetközi peres eljárások tekintetében releváns. A nemzetközi kötelezettségek terjedelme ugyanis kihatással van a nemzeti szintű bíróságok előtt folyó klímaperre is. Amint az az alábbiakban tárgyalt Urgenda-ügy kapcsán is látható lesz, az állam nemzetközi kötelezettségeinek be nem tartása sokszor releváns a nemzeti szintű bíróságok számára is.

3. A KLÍMAPEREK JOGDOGMATIKAI KIHÍVÁSAI

A klímaváltozással kapcsolatos keresetek elbírálása során a bíróság számos szokatlan dogmatikai kérdéssel szembesül. Bizonyos esetekben már a perlési jogosultság megállapítása is újfajta nehézségeket jelent, hiszen a stratégiai jellegű klímaperек egy részét a jövő nemzedékek érdekeinek védelmében, sok esetben kiskorú felperesek nevében indítják.¹⁵ További nyitott kérdés, hogy milyen értékhatár felett lennének peresíthetők a klímakárok,¹⁶ illetve hogyan értékelendő a károsulti közrehatás.¹⁷ E kérdések alapvetően az adott jogág illetve jogrendszer függvényében válaszolhatók meg, ezért ezeket a következőkben részletesebben nem tárgyaljuk. Az alábbiakban olyan dogmatikai nehézségeket részletezünk, amelyek gyakorlatilag bármely jogalapon indított klímaper értékelése során felmerülnek. E nehézségek ugyanis a természettudományos komplexitás jogi nyelvre történő „lefordításából” adódnak, amely közös pontot képez a sokszínű eljárásokban.

(i) Kauzalitási problémák: előreláthatóság, közvetlen okozatiság

A kauzalitás kérdése nemcsak a klímakárok megtérítésére vonatkozó eljárások során merül fel az okozott kár és a magatartás között, hanem a klímaváltozás elleni szabályozás kikényszerítésére vonatkozó eljárásokban is. Ugyanis ez utóbbi esetekben is a jogalkotó olyan veszélyek és magatartások ellen kötelezhető fellépésre, amelyek képesek megsérteni bizonyos védeni rendelt

jogokat, másként szólva ok-okozati viszonyban állnak e jogok védelmi körével, tartalmával.

Az ok-okozatiság követelményét a természettudomány, illetve a jogtudomány egymástól eltérő módon értelmezi,¹⁸ amelyből egy per során számos probléma származik. Míg természettudományos értelemben a legkisebb mértékű ÜHG-kibocsátás is részét képezi annak a bonyolult oksági hálózatnak, amelynek eredménye a globális felmelegedés, addig a jogtudomány nem feltétlenül tekint minden efféle ténybeli oksági tényezőt jogilag releváns oknak. Az angolszász jogrendszerek jellemzően a *sine qua non (but-for)* okozatiság elvét fogadják el, amely szerint csak az a magatartás tekinthető egy kár okának, amely hiányában az adott kár nem következett volna be.¹⁹ Ez egy igen szigorú oksági mérce, hiszen azok az oksági tényezők, amelyek csak hozzájárultak egy eredmény kialakulásához – akár még komoly részük is volt annak előidézésében, bár nem minősülnek *sine qua non* oknak –, nem lesznek jogilag releváns okok. A magyar Polgári Törvénykönyv pedig az előreláthatóság fogalmát használja a jogilag releváns okok, illetve következmények leszűkítésére. Ennek értelmében a károkozó az oksági láncolat részét képező okozatok közül csak azon következményekért felel, amelyek bekövetkezését előre látta, illetve előre kellett látnia.²⁰ Így adott esetben egy magatartás – bár tényszerűen az oksági láncolat részét képezi – nem minősül jogilag releváns oknak egy káros következmény tekintetében.

A klímaváltozás jelenségét számos természetes és mesterséges ÜHG-forrás kibocsátása együttesen idézi elő. Az egyedi kibocsátások hatása egyrészt kumulatív,²¹ mivel az ÜHG-gázok a légkörben felhalmozódnak, és kémiai összetételüktől függő ideig a légkörben található és nem bomlanak le. Az egyes ÜHG-kibocsátásoktól a klímakárig vezető oksági lánc azonban igen hosszú és bonyolult, amelyet számos ponton megszakíthatnak közbeeső természetes eredetű okok. Az ÜHG-gázok egy része ugyanis természetes forrásból származik. Az ÜHG-gázok jelentette felmelegítési kényszer ráadásul az óceánok hőelnyelő képessége egy ideig képes kompenzálni, ezért szoros értelemben véve csak egy bizonyos átcsapási pontot követő ÜHG-kibocsátások okozzák a klímaváltozás káros hatásait. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a klímarendszerben számos pozitív visszacsatolási, ún. öngerjesztő folyamat működik, amely miatt a végül bekövetkező kár mértéke nem feltétlenül arányos az egyedi kibocsátások mértékével. Mindezzért képletesen szólva a veszélyes mértékű klímaváltozás előidézését „ezer halálos törsvérzéshez”²² lehet hasonlítani, amely „törsvérzésok” közül a jogi okozatisági mércéknek kell kiválasztani a „halál” jogilag relevánsnak tekintett okait. A kibocsátások kumulatív hatása és az ezek között lévő szinergiák miatt pedig az „előre látható” vagy „közvetlen” okok köre igen nehezen határozható csak meg a számtalan felmelegedést eredményező oksági tényező – azaz természettudományos nyelven szólva: éghajlati kényszer²³ – között.

A több károkozó által együttesen okozott kár problematikájára a jogtudomány egyik válasza a fentebb már ismertetett *sine qua non* okozatiság. Eszerint a több ku-

mulatív oksági tényező közül csak az tekintendő oknak, amely hiányában a kár nem következett volna be. Mint arra fentebb utaltunk, a *sine qua non* okozatiság elvét igen kevés ÜHG-forrás elégíti ki. A másik lehetséges válasz a részoksági összefüggés elismerése. Eszerint bármely károkozó a felmerült kár okának tekinthető attól függetlenül, hogy egy adott részok csak kismértékben járult hozzá a következményhez, így adott esetben annak hiányában is beállt volna a káros következmény.

A fentebb ismertetett *Massachusetts v. EPA* döntésben az Egyesült Államok Legfelső Bírósága e részoksági összefüggés álláspontjára helyezkedett, amikor a perlési jogosultság körében az Egyesült Államok alkotmányjogában irányadó okozatisági kritérium²⁴ vizsgálatakor az amerikai személygépkocsi-flottához köthető ÜHG-kibocsátások oksági szerepét vizsgálta. A kauzálitási problémák gordiuszi csomóját a bíróság igen tömör és elegáns érveléssel vágta át, amikor hangsúlyozta, hogy „a katasztrofális klímakárok bekövetkezésének kockázata bár távoli, ám ettől függetlenül valós”.²⁵ Ezért bár *Massachusetts* partvidékének elsüllyedése tekintetében az elmaradt szövetségi szabályozás nem tekinthető *sine qua non* oknak, a Legfelső Bíróság megállapította az ok-okozati összefüggést, és az autóflottából származó ÜHG-kibocsátás szabályozására kötelezte a Bush-kormányzatot.

Más okozati tesztet választott az essen kerületi bíróság a *Lluya v. RWE AG* ügyben, amikor elutasította a felperes perui farmer keresetét a német RWE áramszolgáltatóval szemben. A kereset azon költségek egy részének megtérítésére irányult, amelyet a Huaraz településhez közeli gleccsertő fokozott árvíz kockázatainak mérséklése érdekében épített a helyi közösség, miután többször elárasztotta településüket a tó. Az alperes a német RWE áramszolgáltató volt, amelynek helyi leányvállalata jelentős ÜHG-forrás a régióban. Az elsőfokú bíróság szerint ebben az esetben hiányzott a „közvetlen okozati kapcsolat” a leányvállalat kibocsátása és az árvizek között, mivel a nagyszámú „okozati tényező hozzájárulásából képtelenség egy egyedi káreseményt egy egyedi kibocsátóhoz hozzárendelni”.²⁶ A felperesi fellebbezést követő másodfokú eljárás jelenleg folyamatban van, és a bíróság elrendelte a bizonyítási eljárást.²⁷

A bíróság érvelése, amely szerint igen nehéz egy egyedi kibocsátáshoz rendelni egy adott klímakárt, át is vezet bennünket a klímaperék másik strukturális nehézségére, a klímaattribúció kérdésére, amelyet a közvetlen okozati tárgyal.

(ii) *Bizonyítási problémák: bizonytalanság, klímaattribúció*

Nemcsak az okozatiság jogi tesztjének megválasztása, hanem az okozati összefüggés bizonyítása is számos problémába ütközik. Egyrészt a természettudomány csak *bizonytalan*, valószínűségi kijelentéseket tud tenni, míg a bíróság feladata, hogy a bizonyítási mérce (*standard of proof*) által előírt *bizonyossággal* állapítsa meg az adott esemény okát. A klímatudomány konszenzusos álláspontját összegző legutóbbi IPCC-szintézisjelentés²⁸ szintén csak magas valószínűséggel tud kijelentéseket tenni a klímaváltozás okairól, ám köznapi

értelemben vett bizonyosságokat nem fogalmaz meg. A jelentés a klímaváltozás okairól akként fogalmaz, hogy „rendkívül valószínű, hogy az 1951 és 2010 között megfigyelt átlagos globális középhőmérséklet-emelkedés több mint felét az antropogén eredetű ÜHG-kibocsátás és egyéb ember okozta éghajlati kényszer együttes hatása eredményezte”.²⁹

A teljes bizonyosság elérése a természettudomány módszertana és a természeti folyamatok véletlenszerűsége, illetve a vizsgált rendszerek komplexitása miatt nem is lehetséges.³⁰ E kiküszöbölhetetlen tudományos bizonytalanságot azonban sok esetben próbálja az alperes az okozati bizonyíték elégtelenségeként beállítani.

Ráadásul attól még, hogy az emberiség összkibocsátásának oksági szerepét a tudomány nagy bizonyossággal képes megállapítani, egy adott ÜHG-molekula kibocsátóhoz való hozzárendelése (az ún. *fingerprinting*) kémiailag értelemben lehetetlen.³¹ Szintén nehézségekbe ütközik egy-egy extrém katasztrófális hatással járó időjárási jelenség, például egy adott árvíz vagy hurrikán, az antropogén ÜHG-forrásoknak való betudása – mind természettudományos, mind jogi értelemben. Ezzel a kérdéssel foglalkozik a klímaattribúció egyre bővülő tudományos³² és jogi szakirodalma.³³ Az előbbi egy dinamikus fejlődő tudományterület, amely főként azal foglalkozik, hogy az egyes hatások tekintetében meghatározza a természetes és az antropogén okok hozzájárulási arányát. A klímaattribúció fő kérdése jogi szempontból viszont ennél is specifikusabb, hiszen az antropogén ÜHG-forrásokon belül igyekszik feltárni az oksági viszonyokat, és így a jogi felelősség alapját. Ez a kérdés a többek közös károkozása esetén merül fel a kármegosztás során.

A klímaattribúció módszere azonban nem problémamentes, mivel természettudományos,³⁴ illetve jogi szempontból is számos nyitott kérdést vet fel. Egyrészt a kármegosztás elvi alapját képező kibocsátási adatok megbízhatósága kérdéses, hiszen azok jelenleg javarészt az adott kibocsátók önbevallásán alapsznak. Másrészt már önmagában az is egy szubjektív értékvalasztást tükröz, hogyan számítjuk egy adott állam ÜHG-lábnyomát, különösen, hogy a kiszervezett gyártókapacitások ÜHG-kibocsátását az előállítás helye szerinti ország kibocsátása részeként tekintjük-e, vagy pedig az anyavállalat honossága szerinti országhoz soroljuk.³⁵

Mindenesetre bizonyos közelítő módszerrel a jog nézőpontjából elviekben lehetséges volna az egyes káros hatások konkrét kibocsátóhoz való hozzárendelése, amennyiben egy adott kibocsátó (vállalat vagy állam) kárfelelősségének mértékét az össz-ÜHG-kibocsátásban való részesedésének arányában állapítjuk meg. Ez a megoldás azon a feltételezésen alapszik, hogy minden egyes gigatonna karbonkibocsátás azonos mértékű ún. sugárzási vagy éghajlati kényszert képvisel,³⁶ azaz azonos mértékben járul hozzá az ÜHG-gázok felmelegítő hatásához. A fentebb már ismertetett *Lliuya v. RWE AG* ügyben a felperes szerint a fokozott árvízveszélyért az RWE helyi leányvállalata volt felelős, mivel az RWE az össz-ÜHG-kibocsátás 0,45%-át okozza, ezért a költsé-

gek 0,45%-ának megtérítését követelte tőle a felperes. Mint fentebb említésre került, a bíróság nem adott helyt a kérelemnek.

4. AZ URGENDA-ÜGY

A fentebb elemzett dogmatikai nehézségek közül számos felmerült a holland bíróságok előtt tárgyalt Urgenda-ügyben is. A felperesek – a szén-dioxid-kibocsátás csökkentéséért küzdő Urgenda Alapítvány és 886 holland állampolgár – keresete elsődlegesen annak megállapítására irányult, hogy a holland állam ÜHG-kibocsátáscsökkentési intézkedései sértik az állampolgárok alapvető jogait.³⁷ A megállapítási kereset mellett másodsorban a felperesek az állam kötelezését kérték szigorúbb és gyorsabb mitigációs lépésekre. Az elsőfokú ítéletet 2015-ben hozta meg a Hágai Kerületi Bíróság, amelyben helyt adott a felperesek kérelmének, és megállapította, hogy Hollandia köteles ÜHG-kibocsátását legalább 25%-kal csökkenteni az 1990. évihez képest 2020 végéig.³⁸ A holland kormány fellebbezését követően 2018-ban a másodfokú Fellebbezési Bíróság helybenhagyta az ítéletet, majd a másodfokú ítélet megsemmisítése iránt benyújtott kérelem tárgyában a Legfelsőbb Bíróság mellett működő Főtanácsnok ugyan csak a másodfokú ítélet hatályában fenntartása mellett foglalt állást.³⁹ A főtanácsnok álláspontját követve a holland Legfelsőbb Bíróság 2019-ben jogerősen is a felperesek javára döntött.

Az alábbiakban részletesebben is bemutatjuk a tényállást, a kereset jogalapjait és a bíróság érvelésének főbb pontjait. Ennek során külön is hangsúlyozzuk azokat a pontokat, ahol a bíróság a természettudományos ismereteket a jogalkotó döntéshozatali szabadságának érdemi korlátjaként tekintette.

4.1. A KERESET JOGALAPJAI ÉS A TÉNYÁLLÁS

A kereset több jogalapra épült, egyrészt a holland polgári törvénykönyvben deklarált gondossági kötelelem megsértésére, másrészt az Emberi Jogok Európai Egyezményében (EJEE) foglalt emberi jogok megsértésére. Az érvelés szerint ugyanis bár Hollandia – további másik 195 országgal együtt – elfogadta a párizsi klíma-megállapodást előkészítő Cancúni Megállapodásban, hogy a két 2 °C-ot meghaladó átlaghőmérséklet-növekedés „veszélyes mértékű” klímaváltozást idéz elő, Hollandia konkrét ÜHG-csökkentési intézkedései messze elmaradnak e veszély megelőzésére alkalmas mértékűtől. Ezzel egyrészt gondatlanságot tanúsítva kárt okoz az állampolgároknak,⁴⁰ másrészt megsérti az EJEE-ben foglalt jogok közül az élethez való jogot (2. cikk) és a környezetvédelmi garanciákat az Emberi Jogok Európai Bírósága következetes gyakorlata szerint magában foglaló magánélethez való jogot (8. cikk).

Az IPCC-jelentésekben foglalt tudományos bizonyítékok fényében az ENSZ Klímaváltozási Keretegyezménye (UNFCCC) részes felei korábban már *ténymegállapításként* rögzítették, ahhoz, hogy elkerülhessék a veszélyes mértékű klímaváltozást, a fejlett országoknak az 1990. évi kibocsátásukhoz képest legalább 25–40%

közötti ÜHG-kibocsátáscsökkentést kell végrehajtaniuk 2020-ig. Ennek fényében a felperesek egyrészt annak megállapítását kérték a bíróságtól, hogy amennyiben a holland mitigációs célok elmaradnak a fenti mértéktől, azzal Hollandia megsérti az állampolgárok EJEE-ben biztosított emberi jogait és a holland polgári jog szabályai szerint fennálló gondossági kötelezettségét.

A kereset ténybeli alapjait tekintve fontos hangsúlyozni, hogy Hollandia mitigációs célkitűzése a 2020 végéig eredetileg a kibocsátások 30%-kal való csökkentése volt az 1990. évi bázisévhez képest. Azonban 2011-ben a kormány csökkentette a 2020. év célszámát 20%-os csökkentésre, amelyet követően viszont 2030-ig 49%-os, 2050-ig pedig 95%-os drasztikus kibocsátáscsökkentést írt elő. A 2030-as és a 2050-es vonatkozó klímacélt a holland klímátörvény is rögzíti. Fontos továbbá, hogy a jogalkotó nem indokolta meg, hogy milyen tények alapján tartja megfelelőnek illetve biztonságosnak, hogy a nemzetközi szinten többször hangoztatott minimum 25%-os csökkentési célnál alacsonyabb mitigációs célt tűzzön ki 2020-ig.⁴¹

4.2. KAUZALITÁS: A HOLLAND KIBOCSÁTÁS JOGI ÉRTELEMBEN OKA-E A KLÍMAVÁLTOZÁSNAK?

A Legfelsőbb Bíróságnak szintén döntenie kellett arról, hogy Hollandia védekezhet-e azzal az érveléssel, hogy a területén keletkező ÜHG-kibocsátás összességében elhanyagolható mértékű a nagyobb gazdasággal rendelkező államok kibocsátásához képest, és így nem is lehet felelős a klímaváltozás okozta alapvető jogok megsértéséért. A Legfelsőbb Bíróság ezzel kapcsolatban határozottan úgy foglalt állást, hogy a klímaváltozáshoz való részleges hozzájárulás is megalapozza a kis kibocsátó államok felelősségét.⁴² Ennek értelmében az állam köteles saját ÜHG-kibocsátását az össz-ÜHG-kibocsátáshoz való hozzájárulása arányában csökkenteni. Az államnak tehát ki kell vennie részét a klímaváltozás elleni hatékony nemzetközi fellépésből, az emisszió csökkentéséből. A bíróság az állam e kötelezettségét az EJEE 2. és 8. cikke szerinti kötelezettségekre vezette vissza, mivel azok alapján az államnak fel kell lépnie az állampolgárai életét veszélyeztető súlyos fenyegetés ellen.

Az oksági kapcsolat tekintetében már a Hágai Kerületi Bíróság is hasonlóan foglalt állást, hangsúlyozva, hogy a holland ÜHG-kibocsátás és a klímaváltozás globális jelensége közötti okozati kapcsolat jogi szempontból „kielégítően szoros”.⁴³

4.3. JOGI VAGY POLITIKAI KÉRDÉS-E A KLÍMAPOLITIKA AMBÍCIÓSZINTJÉNEK MEGHATÁROZÁSA?

A holland kormány álláspontja szerint a klímapolitika ambíciószintjének meghatározása politikai kérdés, amely a parlament és a végrehajtó hatalom hatáskörébe tartozik, és az nem az igazságszolgáltatás kompetenciája. Ráadásul a vonatkozó klímaváltozással foglalkozó nemzetközi jogi megállapodások nem is tartalmaznak az államra nézve kötelező kibocsátáscsökkentési célokat. Így a UNFCCC és a Párizsi Megállapodás

értelmében is az államok saját maguk határozzák meg mitigációs céljaikat. A fentebb már idézett Cancúni Megállapodás is csak *tényként* rögzítette, hogy 25–40%-os kibocsátáscsökkentés mellett tűnik tarthatónak a 2 °C-os hőmérsékleti cél, azonban *jogi kötelezettséget* e célszám elérésére e nemzetközi jogi dokumentum sem tételezett. Így tehát nem triviális az a megállapítás, hogy a kormányt saját nemzeti bírósága kötelezheti az önként vállalt mitigációs célnál szigorúbb kibocsátáscsökkentésre.

Ráadásul azt a Legfelsőbb Bíróság is elismerte, hogy az EJEE végrehajtásában az Strasbourgi Bíróság következetes gyakorlata szerint az államok széles mérlegelési jogkörrel rendelkeznek. E diszkréciós jogkör alapján az alperes álláspontja szerint a mitigáció konkrét számairól a kormányzat szabadon jogosult dönteni. A Legfelsőbb Bíróság ezzel kapcsolatban megállapította, hogy a holland alkotmány értelmében a bíróság az állami döntésekkel szemben is köteles az egyén számára jogvédelmet nyújtani, ezért amennyiben a bíróság úgy találja, hogy a holland mitigációs cél nem alkalmas az állampolgárok alapvető jogainak védelmére, úgy a kormányzati klímapolitika sarokszámait a bíróság is megállapíthatja, hiszen mindez nem érinti a kormányzat mozgásterét a konkrét jogalkotási lépések közötti választásra, és a tényleges intézkedések meghatározására.⁴⁴

4.4. A MITIGÁCIÓ ÜTEMEZÉSE: A POLITIKAI DÖNTÉS TUDOMÁNYOS KORLÁTAI

Az ítélet érvelésének talán legfigyelemreméltóbb pontja, amely alapján a bíróság jogellenesnek találta a kormányzati kibocsátáscsökkentés ütemtervét. A laikus számára első pillantásra ugyanis nem nyilvánvaló, hogy milyen szempontból találhatja a bíróság jogsértőnek az ÜHG-kibocsátási célok néhány százalékos módosítását. Mint fentebb ismertettük, a holland kormány 2011-ben 30%-ról 20%-ra csökkentette az első, 2020 végéig teljesítendő mitigációs cél mértékét, és helyette az évszázad második felére irányozott elő drasztikus és gyors csökkentést. E két ÜHG-kibocsátási nyomvonal között a bíróság érvelése szerint azonban a kormány nem válthat át szabadon. A politikai döntéshozatal korláta a természettudományban rejlik. A CO₂ molekula kibocsátása után ugyanis a légkörben maradhat akár 200 évig is,⁴⁵ így a molekulák felhalmozódása folytán a korábbi kibocsátások felmelegítő hatása még több száz évig érezhető. Ez azt is jelenti, hogy a később végrehajtott CO₂-kibocsátáscsökkentés – legyen az mégoly drasztikus is – összességében sokkal melegebb légkört eredményez, mint a fokozatos, de korábban megkezdett kibocsátáscsökkentés. Ezért a két mitigációs nyomvonal hatásában nem egyenértékű.

A másodfokú bíróság érvelése szerint a kormánynak a mitigáció elhalasztásakor meg kellett volna indokolnia, hogy a CO₂-kibocsátás akkumulálódó hatásának fényében miért és hogyan tartja lehetségesnek a későbbi kibocsátáscsökkentés mellett is 2 °C-on belül tartani a felmelegedés mértékét. Ezt a hőmérsékleti küszöbértéket tekintette ugyanis korábban a biztonságos felmelegedés felső határának a nemzetközi közösség a termé-

szettudományos kutatások fényében. Mivel ilyen indokolást a kormány nem terjesztett elő, ezért a bíróság álláspontja szerint a kormány kötelezhető arra, hogy a tudomány és a nemzetközi közösség által korábban konszenzussal szükségesnek tekintett, legalább 25%-os csökkentést érje el 2020-ig, mivel csak ez tekinthető hatékony intézkedésnek az állampolgárok életét és jogait fenyegető veszélyek ellen.⁴⁶

Összességében tehát a bíróság álláspontja szerint az IPCC munkássága által tükrözött konszenzusos természettudományos tényeket az államnak figyelembe kell vennie az EJEE 2. és 8. cikkeiből fakadó kötelezettségeinek értelmezésekor.

4.5. AZ ÍTÉLET RENDELKEZŐ RÉSE

A Legfelsőbb Bíróság megállapította, hogy bár az EJEE nem kötelezi a tagállamokat teljesíthetetlen, illetve aránytalan költségekkel járó intézkedésekre, azonban arra igen, hogy olyan intézkedéseket tegyenek az élethez, illetve a magánélethez való jog sérelmének elkerülésére, amelyek objektíve alkalmasak e cél elérésére. Az EJEE 13. cikke kifejezetten biztosítja a hatékony jogorvoslathoz való jogot, amelynek értelmében a holland állampolgároknak joguk van ahhoz, hogy az EJEE által biztosított jogaik sérelme esetén a hazai hatóságok előtt a jogsérelem hatékony orvoslását kérjék.

A Legfelsőbb Bíróság szerint ebből az következik, hogy a felperesek fordulhatnak a holland bíróságokhoz a jelen ügyben alapvető jogaik védelme érdekében. A bíróság felidézte, hogy a klímakutatók között konszenzus van arról, hogy a 1,5-2 °C fok feletti középhőmérséklet-emelkedés visszafordíthatatlan és az emberiség egésze jólétét, életfeltételeit veszélyeztető éghajlati változásokat eredményez, különösen szélsőséges csapadékmintázatokat, extrém aszályt, árvizeket és a tengerszint emelkedését, amely élelmiszerhiányhoz és bizonyos területek lakhatatlanná válásához vezet.⁴⁷

Mivel a holland kormány által vállalt alacsonyabb mitigációs cél e veszélyek elkerülését nem biztosítja, ezért a Legfelsőbb Bíróság hatályaiban fenntartotta a másodfokú ítéletet. Ennek értelmében Hollandia köteles 2020

végig az 1990. évi kibocsátáshoz képest legalább 25%-kal csökkenteni ÜHG-kibocsátását.

5. ZÁRSZÓ

Az Urgenda-ügy is jól példázza, hogy a klímaperек legfőbb funkciója a kibocsátáscsökkentés terén vonakodó döntéshozók rákényszerítése az érdemi mitigációs erőfeszítések megtételére.⁴⁸ E tekintetben a klímaperек eddig számos sikerrel jártak. Az elsőfokú Urgenda-döntést követően például a pakisztáni Lahore Bíróság Zöld Tanácsa szintén ítélettel kényszerítette ki a nemzeti klímaváltozási stratégia implementációját a *Leghari-ügyben*.⁴⁹

A holland Legfelsőbb Bíróság megállapításai közül elvi jelentőségű a relatíve kis kibocsátó államok arányos felelősségének kimondása. Az „arányos okozatosság arányos felelősséget eredményez”⁵⁰ elv fényében a kisebb gazdasággal rendelkező államok sem kérhetik felmentésüket az érdemi kibocsátáscsökkentés alól. Csak ez biztosíthatja ugyanis, hogy a klímaváltozás eleni fellépést ne gátolja a „kis döntések zsarnoksága”.⁵¹ Ez az alapelv annak a ténynek a fényében is indokolt, hogy azok az országok, amelyek bár önmagukban véve elhanyagolható ÜHG-források – tehát egyenként a teljes emisszió 5%-ánál kevesebbert felelősek – együttesen már a teljes ÜHG-kibocsátás közel egyharmadát teszik ki.⁵²

Fontos még egyszer hangsúlyozni, hogy a klímaperек a klímakárokról való kárfelelősség kimondása tekintetében még nem jártak hasonló sikerrel. Így a részleges felelősség elvét is csak a cselekvés kötelezettsége tekintetében alkalmazták a bíróságok, ezért a több kibocsátó közös károkozására irányadó kármegosztás szabálya tekintetében a joggyakorlat még nem adott útmutatást. A klímaperек azonban az egyik legdinamikusabban fejlődő terület, és mivel e keretek ténybeli alapját képező globális klímavészhelyzet érdemi kezelése az államok jelenlegi elkötelezettségét látva még sokáig várat magára, ezen eljárások száma és a klímaváltozás okozta jogsérelemek típusai csak tovább növekednek a jövőben.

Jegyzetek

- 1 Pl. Asghar Leghari v. Federation of Pakistan (W. P. No. 25501/2015), Lahore High Court Green Bench, Kelsey Cascadia Rose Juliana, et al. v. US, No. 6:15-cv-0157-TC. Az USA bíróságai előtt különösen nagyszámú eljárás indult, ezekről bővebben I. David A. Grossman: Tort-Based Climate Litigation. In: Adjudicating Climate Change (szerk. W. C. G. Burns – H. M. Osofsky). Cambridge University Press 2010. 193–229. o.; Brian J. Preston: Climate Change Litigation (Part 1). 1 *Carbon and Climate Law Review* 2011. 798–809. o.; Ausztrália és Új-Zéland bíróságai előtt folyamatban lévő eljárások tekintetében I. Jolene Lin: Climate change litigation in Asia and the Pacific. In: Research Handbook on Climate Change Mitigation Law (szerk. Monica Alessi – Christian Egenhofer – Jorge Núñez Ferrer). Edward Elgar 2015. 578–599. o. A klímaperек általános áttekintését adja az alábbi adatbázis: Climate Change Litigation Databases of Sabin Center of Climate Change Law, elérhető: climatecasechart.com/. A klímaperек általános kérdéseiről I. A. Strauss: Climate Change Litigation: Opening the Door to the International Court of Justice. In: Adjudicating Climate Change (szerk. W. C. G. Burns – H. M. Osofsky). Cambridge University Press 2010. 334–356. o.; D. Hunter: The Implications of Climate Change Litigation: Litigation for International Environmental Law-Making. In: Adjudicating Climate Change (szerk. W. C. G. Burns – H. M. Osofsky). Cambridge University Press 2010.
- 2 H. M. Osofsky: The Intersection of Scale, Science, and Law in Massachusetts v. EPA. In: Adjudicating Climate Change (szerk. W. C. G. Burns – H. M. Osofsky). Cambridge University Press 2010. 134. o.
- 3 Pl. Plan B. Earth and Others v. Secretary of State for Transport, [2019] EWHC 1070 (Admin).
- 4 Commonwealth of Massachusetts v. Exxon Mobil Corp., docket number: 1:19-cv-12430.
- 5 L. Commonwealth of Massachusetts v. Exxon Mobil Corp., keresetlevél.
- 6 *Massachusetts v. Environmental Protection Agency*, US Supreme Court, 2 April 2007, 549 US 497 (2007). Az ügy részletes háttéréről és jelentőségéről bővebben I. R. J. Lazarus: The Rule of Five Making Climate History at the Supreme Court. Harvard University Press 2020.
- 7 Bővebben I. H. M. Osofsky: The Inuit Petition as a Bridge? Beyond Dialectics of Climate Change and Indigenous Peoples' Rights. In: Adjudicating Climate Change (szerk. W. C. G. Burns – H. M. Osofsky). Cambridge University Press 2010. 272–290. o.

- 8 „Inuit petition filed with the Inter-American Commission on Human Rights to Oppose Climate Change Caused by the United States of America”, elérhető: <https://www.inuitcircumpolar.com/press-releases/inuit-petition-inter-american-commission-on-human-rights-to-oppose-climate-change-caused-by-the-united-states-of-america>.
- 9 Dana Drugmand: Pacific Islands Group Pushes for International Court Ruling on Climate and Human Rights, 2019. augusztus 13. elérhető: <https://www.climateabilitynews.org/2019/08/13/pacific-islands-climate-change-human-rights>.
- 10 C. Voigt: Climate Change and Damages. In: The Oxford Handbook of International Climate Change Law (szerk. C. Carlsone – K. Gray – R. Tarasofsky). Oxford University Press 2016. 466. o.
- 11 A nukleáris fegyverek használatának és a velük való fenyegetésnek a jogszerűsége tanácsadó vélemény, I. C. J. Reports 1996 (I), 242.o., 29. bek., Papírmalmok-ügy (Argentína v. Uruguay) I. C. J. Reports 2010, 14. o., 101. bek.
- 12 Az ENSZ Éghajlatváltozási Keretegyezményben Részes Felelnek 21. Konferenciáján elfogadott Párizsi Megállapodás, Párizs, 2015. december 12., hatálybalépés időpontja: 2016. november 4., Doc. FCCC/CP/2015/10/Add.1.
- 13 A Párizsi Megállapodás 8. cikke rendelkezik a „loss and damage” szabályairól. A rendelkezés jogi tartalmáról bővebben I. D. Bodansky – J. Brunnée – L. Rajamani: International Climate Change Law. Oxford University Press 2017. 238–239. o.
- 14 C. Voigt: State Responsibility for Climate Change Damages. *Nordic Journal of International Law* 2008. 1–22, 7–9. o.; M. G. Faure – A. Nollkaemper: International Liability as an Instrument to Prevent and Compensate for Climate Change. *Stanford Journal of International Law* 2007. 123–179, 144. o. L. továbbá a Fiji, Kiribati, Nauru, Pápua Új-Guinea és Tuvalu államok által az ENSZ Klímaváltozási Keretegyezményéhez fűzött nyilatkozatát, amelyben egyértelműsítik, hogy a Keretegyezmény álláspontjuk szerint „semmi esetre sem érinti az államok szokásjog alatt fennálló jogait a klímaváltozás káros hatásaival kapcsolatos államfelelősség érvényesítésére”; a nyilatkozat elérhető: treaties.un.org/pages/ViewDetailsIII.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-7&chapter=27&Temp=mtdsg3&c_lang=_en.
- 15 Egy aktuális példa az oregoni bíróságok előtt indult ügy, amelyben James Hansen klímakutató számos gyermekkel közösen, a kiskorú felperek nevében indított pert a szövetségi kormányzat elégtelen klímapolitikája ellen. A beadvány fő érvelése szerint az USA kormányzatának tétlensége és a fosszilis ipar támogatása „komoly veszélybe sodorja a felperesek jövőbeli életlehetőségeit”. L. *Kelsey Cascadia Rose Juliana et al. v. United States of America, et al.*, No. 6:15-cv-1517, No. 6:15-cv-01517-TC.
- 16 Voigt: Climate Change and Damages... 475–483. o.
- 17 Voigt: Climate Change and Damages... 486–489. o.
- 18 Katalin Sulyok: Science and Judicial Reasoning – The Legitimacy of International Environmental Adjudication. Cambridge University Press 2020. (megjelenés alatt) 2. fejezet.
- 19 The American Law Institute, *Third Restatement of the Law of Torts for Physical and Emotional Harm*, p. §26.
- 20 2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről, 6:521. §.
- 21 Voigt: State Responsibility for Climate Change Damages... 15. o.
- 22 J. Peel: Issues in Climate Change Litigation. *Carbon & Climate Law Review* 2011. 1. sz. 17–18. o.
- 23 A fogalom meghatározásáról I. *Gelencsér András*: Éghajlatváltozás és emberi tevékenység. *Magyar Tudomány* 2017. 674–679. o. „Éghajlatváltozás akkor következik be, amikor a Föld globális energiamérlegének nagyjából állandónak tekinthető (ún. kvázistacionárius) egyensúlyát valamilyen külső vagy belső tényező változása új egyensúlyi állapot felé mozdítja. Ezeket a tényezőket az ún. éghajlati kényszer elemek nevezzük, utalva arra, hogy ezek befolyásolni tudják Földünk éghajlatát.”
- 24 A perlési jogosultság körében a felperesnek többek között bizonyítania kell, hogy a kért jogorvoslat alkalmas arra, hogy a jogsérelmet elhárítsa. Az alperes érvelése szerint azonban a klímaváltozás az USA szabályozásától függetlenül is bekövetkezik, ezért nem kötelezhető jogalkotásra, mert annak megléte mellett is bekövetkezne a kár. Másként szólva az USA kibocsátása a klímaváltozás tekintetében jogilag nem releváns ok. *Mass. v. EPA*, ítélet, 14.
- 25 *Mass. v. EPA*, ítélet, 23. A szerző fordítása, eredeti megfogalmazás: „The risk of catastrophic harm, though remote, is nevertheless real.”
- 26 *Lliuya v. RWE AG*, Case No. 2 O 285/15, ítélet (2016. december 15.), Essen Kerületi Bíróság, az ítélet nem hivatalos angol nyelvű fordítása elérhető itt: blogs2.law.columbia.edu/climate-change-litigation/wp-content/uploads/sites/16/non-us-case-documents/2016/20161215_Case-No.-2-O-28515-Essen-Regional-Court_decision.pdf. A szerző saját fordítása, eredeti megfogalmazás: „a myriad of causal contributions, it is impossible to attribute specific damages and impairments to their individual causers”.
- 27 Az üggyel kapcsolatos fejlemények nyomon követhetők az alábbi linken: <https://germanwatch.org/en/huaraz>.
- 28 Éghajlatváltozási Kormányközi Testület, azaz International Panel on Climate Change (IPCC).
- 29 IPCC Climate Change 2014 Synthesis Report, Summary for Policymakers, 5., elérhető www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar5/syr/AR5_SYR_FINAL_SPM.pdf. A szerző fordítása, eredeti megfogalmazás: „it is extremely likely that more than half of the observed increase in global average surface temperature from 1951 to 2010 was caused by the anthropogenic increase in GHG concentrations and other anthropogenic forcings together”.
- 30 Sulyok Katalin: A tudományos bizonytalanság forrásai és szerepe a természet- és környezetvédelmi döntések ökológiai megalapozhatóságában. *Természetvédelmi Közlemények* 19. évf. 2013. 62–73. o.
- 31 Voigt: State Responsibility for Climate Change Damages... 15. o.
- 32 G. C. Hegerl – O. Hoegh-Guldberg – G. Casassa – M. P. Hoerling – R. S. Kovats – C. Parmesan – D. W. Pierce – P. A. Stott: Good Practice Guidance Paper on Detection and Attribution Related to Anthropogenic Climate Change. In: Meeting Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change Expert Meeting on Detection and Attribution of Anthropogenic Climate Change. PCC Working Group I Technical Support Unit, University of Bern, Bern, Switzerland 2010.
- 33 M. Burger – J. Wentz – R. Horton: The Law and Science of Climate Change Attribution. 45 *Columbia Journal of Environmental Law* 2020. 57–241. o.
- 34 Még magas a tudományos bizonytalanság a tekintetben, hogy a különféle antropogén eredetű éghajlati kényszereknek pontosan mekkora a felmelegítő potenciálja objektíve is, illetve egymáshoz viszonyítva. (L. e tekintetben IPCC, 2013: Climate Change 2013: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Fig. SPM.5) Ez pedig nem teszi lehetővé, hogy természettudományos értelemben megválaszoljuk azt a kérdést, hogy egy bizonyos káros klímahatás mennyiben volt egy adott antropogén ÜHG-kibocsátás következménye.
- 35 A nemzetközi megállapodások jelenleg nem tesznek különbséget az exportált, illetve hazai fogyasztásra történő termékek előállításához köthető ÜHG-kibocsátások között, ezért minden ÜHG-emisszió a gyártás helye szerinti ország kibocsátásaként tekintendő.
- 36 R. S. J. Tol – R. Verheyen: State responsibility and compensation for climate change damages – a legal and economic assessment. *Energy Policy* 2004. 1109–1130., 1112. o.
- 37 Az elsőfokú döntés háttéréről bővebben R. Cox: The Liability of European States for Climate Change. *Utrecht Journal of International and European Law* 2014. 125–135. o.
- 38 *Urgenda Foundation v. The State of the Netherlands*, The Hague District Court, No. C/09/456689/HA ZA 13-1396.
- 39 A. Nollkaemper – L. Burgers: A New Classic in Climate Change Litigation: The Dutch Supreme Court Decision in the Urgenda Case. *EJIL Talk!* (January 6, 2020) Elérhető: www.ejiltalk.org/a-new-classic-in-climate-change-litigation-the-dutch-supreme-court-decision-in-the-urgenda-case.
- 40 A holland polgári törvénykönyv a common law-hoz hasonló „negligence in tort” jogintézményének megsértésére hivatkoznak a felperesek, amely a gondatlanságból okozott károkozást tiltja.
- 41 Urgenda-ügy, Legfelsőbb Bíróság: ítélet (2019), 7.4.1–7.5.3. bek.
- 42 Urgenda-ügy, Legfelsőbb Bíróság: ítélet (2019), 5.6.1–5.8. bek.
- 43 Urgenda-ügy, Hágai Kerületi Bíróság: ítélet (2015), 4.90. bek.
- 44 Urgenda-ügy, Legfelsőbb Bíróság: ítélet (2019), 8.1–8.3.5. bek.
- 45 A CO₂ légköri élettartamát nem lehet egységesen meghatározni, mert különböző sebességű folyamatok távolítják el a légkörből. E folyamatok becsült sebessége 5–200 év között változik. L. IPCC Third Assessment Report, 2001, Working Group I: The Scientific Basis, Table 1. elérhető: <https://archive.ipcc.ch/ipccreports/tar/wg1/016.htm>.
- 46 Urgenda-ügy, Legfelsőbb Bíróság: ítélet (2019), 7.4.1–7.4.3. bek.
- 47 Urgenda-ügy, Legfelsőbb Bíróság: ítélet (2019), 4.1–4.8. bek.
- 48 A klímaperék e „szabályozói” jellegéről részletesebben I. J. Peel – H. M. Osofsky: Climate Change Litigation Regulatory Pathways to Cleaner Energy. Cambridge University Press 2015.
- 49 *Asghar Leghari v. Federation of Pakistan* (W.P. No. 25501/2015), Climate Change Order (14 September 2015), p. 9.
- 50 *Urgenda Foundation v. The State of the Netherlands*, Dutch Supreme Court, No. 19/00135, 20 December 2019.
- 51 B. J. Preston: The End of Enlightened Environmental Law? *Journal of Environmental Law* 2019. 399–411, 406. o.
- 52 Union of Concerned Scientists kimutatása a Nemzetközi Energia Ügynökség adatai alapján, amely a 2016. évi energiatermelésből származó ÜHG-kibocsátások becsült értékét összesítette, elérhető: <https://www.ucsusa.org/resources/each-countrys-share-co2-emissions>.